

РЕЦЕНЗИЯ
от проф. д-р Пламен Антов
за
дисертационния труд
„ЦЕНАТА НА РЕАЛНОСТТА И ВЪЗМОЖНИТЕ СВЕТОВЕ НА ЛИТЕРАТУРАТА
(КОНРАД, КАФКА, КАМЮ)“
от
доц. д-р **Мая Стоянова Горчева**
за
присъждане на научната степен „доктор на науките”,
област на висше образование: 2. Хуманитарни науки
професионално направление: 2.3. Философия
научна специалност: Естетика

1. *Лично*

Пропускайки това, което може да се прочете в досието на кандидатката, в личен план мога да споделя, че познавам отдавна публикациите на авторката Мая Горчева, респектиран съм от широтата на нейните интереси с вкус към плодотворно срещане на различни тематично-проблемни сфери и същевременно от нейната прецизност към детайла.

С особена сила тези качества личат и в основния труд, представен за настоящата процедура, който е предмет на настоящата рецензия.

2.1. *Между философия и литература*

Дисертацията се занимава с един основен проблем, който е пресечна точка между философия и литература. Тя е телеологично прицелена към литературата като семиотична машина за изграждане на въображаеми реалности („светове”), или иначе казано – как литературата в собствения си *лъжлив* модус говори за реалността. Така поставен, проблемът е на първо място гносеологически в най-общия смисъл, доколкото се занимава с действителността и нейното познание. На второ място и в по-частен аспект тук стои въпросът за артикулиране на това познание от литературата в качеството ѝ на вторична знакова система, която отразява/преартикулира реалността като възможност, която в собствения модус на литературата е *пълноценна* реалност.

Литературата като онзи „голям разказ”, чрез който историческият (западен) човек изговаря себе си и собствения си онтологичен свят, чрез който разбира себе си и се самоартикулира. – Но за разлика от други подобни дискурси, като философския, с който в много отношения се слива, литературата има тази особеност, че обладава една специфична, *символно отместена* истинност: вторична спрямо реалността знакова система, тя преартикулира реалността като „сянка”, или като *възможност*, като „възможен свят”, както гласи заглавието на дисертацията. Отношението е подобно на това между историята и поезията, ако слезем до едно основополагащо определение, само че модусът на вероятното е сведен до възможното. (Впрочем отношението между вероятното и възможното също е предмет на дискусия в началната, теоретична глава.)

2.2. *Между философия и литература: жанрът утопия*

Друга – но на друго равнище, от различен ред – пресечна точка между философия и литература в проблемния обхват на дисертацията е жанрът на утопията и антиутопията, специално важен за разисквания проблем, включително и поради

номиналната си свързаност с мястото като въобразено, като не-място, но още повече с противопоставянето му като *възможно* спрямо определена политическа реалност. Исторически и субстанциално, още първите модерни образци на жанра като „Утопия” (1516), „Градът на слънцето” (1602) или „Новата Атлантида” (1627) принадлежат колкото на философския, толкова и на литературния канон. Дифузията е двупосочна; утопийни елементи в „Дон Кихот” (1605/1615) прави казуса съвсем видим. Оттук насетне тя ще става все по-силна – от „Гъливер” (1721/1726/1735) чак до модерните антиутопии на ХХ век. Маскирането на политически и философски идеи в литературна форма, смесването на двете полета е диференциална черта на жанра.

2.3. География; натурфилософия

Тук, през жанра на утопията, особено в неговия по-ранен, класически вид, дисертацията разтваря проблемното си поле и в друга посока, към друг от „големите разкази” на Модерността – натурфилософския: утопичното място/пространство – по начина, по който оперира с него литературата – е фундаментално свързано с определена географска локация, дори тази свързаност да е отрицателна, като отрицателното на действителността – нейна алтернатива в модуса на възможното. Но това е същност на литературната репрезентация изобщо, като изграждане на автономен „свят”.

В теоретичния обхват на дисертацията двете възможности – общото и частното, проблемът и методът, разказът и езикът – интерферират и се сливат. Възможното като въобразено неизменно търси пространствената си проекция, географска в по-тесен или по-широк смисъл: град, остров, друга планета... А оттам отвежда и към натурфилософското знание.

С тази тройна констелация работният периметър на дисертацията е очертан.

3. Структура, архитектура

С оглед на обхвата и целите си, тя има проста и стройна структура. Състои се от кратък Увод, където най-общо се лансират целите и се маркира работното поле, две основни части и Заключение, където направеното се обглежда и есенциализира.

В архитектурата си дисертацията може да бъде оприличена с паметник: масивен постамент и стояща отгоре му фигура; в случая фигурите са три.

Първата основна част дава теоретичната база. Тя се състои от две едри глави. Първата е собствено „философска” (теоретична) в най-тесен смисъл, тук се изясняват основните работни понятия. Втората глава можем да определим – с оглед на казаното по-горе – като разтваряне към географията, излаз към натурфилософски хоризонт.

Двете глави са отявлено различни помежду си във всякакъв смисъл – не само тематично-проблемно, но и дискурсивно, като разказ. Но те заедно съставляват базата, постаментата, върху който да бъдат поставени три конкретни писателски фигури, съставляващи Втората част – собствено литературната. Всяка от тях е предмет на отделна глава. А накрая, като четвърта глава, се прави общ сравнителен прочит, който синтезира общи типологии.

4. ПЪРВА ЧАСТ

1.1. Алтернативният възможен свят

Поставяйки за цел да изследва възможния свят като естетически концепт, дисертацията е принудена най-напред да подреди работния си тезгях, да подбере нужните инструменти, които по необходимост са от сферата на философията. Преди всичко – логико-семантичката.

Това е направено в първата глава на Първа част. Положени са прилежни усилия за справяне с теорията по/около въпроса, чийто минимална заслуга е, че така, чрез направената систематизация, се запълва едно бяло поле в географията на българското хуманитарно знание, въпреки наличието на отделни преводи и на собствени родни разработки по проблема (впрочем и те равностойно включени в общата картина).

Основна демаркационна линия вътре в това работно поле – и в смисловия обем на основното понятие – е между референциалния и конструирувания възможен свят, както гласи насловът на тази гл. I.1.

Изследва се историята на понятието и контекстите на употребата му още от „Тимей“ (първата поява на утопичния жанр в западната култура) насетне – осевата дискусия на „този“, „нашия“ свят като налична реалност по отношение на някаква друга (proto или quasi) реалност-отвъд, която да е идеална спрямо него – идеала не само в строгия смисъл на Платон, но преди всичко в „прагматични“ сфери като политическата или моралната.

Но концептуален фокус си остава Лайбницовата „Теодицея“ (1710) – отключващо съчинение за епохата на Просвещението, когато проблемът става истински актуален. Творба, която поражда ефекти, в които се сплитат отделни нишки на разказа в целия спектър между Русо и Волтер.

В жанровите конвенции на епохата дискусията за „справедливостта“ на света като божествена или човешка направа – между трансцендентното и историческото – се изразява в междинни, интегрални форми на романа философски трактат (Волтер) – философски трактат, маскиран като нещо, което впоследствие ще се обособи като литературна фикция, и в частност като научна фантастика-утопия, локализираща алтернативния, въобразен свят в различни изолирани, затворени в себе си пространства: Луната или Сириус, на остров сред безбрежния океан, в американската джунгла (Елдорадо) или другаде из гънките на Земята, която тъкмо в този период на т. нар. Велики географски открития бързо е започнала да разширява територията си, готова да побере като реалност всяка рожба на въображението.

Обратното на тази география, помествана *другаде*, е Историята, в която европейският човек все по-неудържимо започва да навлиза; опитът му за бягство от нея във вътрешния, безкраен свят на въображението.

Така исторически възниква едно двуполусно, силно напрегнато в себе си поле, където дисертацията полага своя предмет – между политическо/историческото като налична реалност и някаква свръхреална алтернатива, чийто адекватен дискурсивен израз става *философският трактат в образи* (философска новела, роман).

Тук дисертацията се спира задълго, полагайки усилия да картографира географията на този „възможен свят“ като литературна категория с оперативния инструментариум на модерната теория, преди всичко на логико-семантичния анализ.

Основна черта е неговата *изкуственост*, паралелна на „естествения“ свят (с. 27).

Литературата изгражда идеи, като ги представя във вид на реалност, която, макар и плод на (естетическа) конвенция, е по-голяма от тази, която философията в тежненията си към истинност може да предложи.

Най-близко до литературата, неин продължител и донякъде заместител в епохата на техническата възпроизводимост, ще застане киното; а в един още по-късен етап – дигиталната 3D-реалност на собствения ни свят. – Това е залог за актуалност на дисертацията, който остава по-скоро като отворена възможност. Самата тя предпочита да остане при „класическата“ литература като особена *реалност на възможното* по силата на една основополагаща конвенция – негласният договор за истинност.

Литературата може онова, което не само политическата реалност не може, но не го може и философията като дискурсивна реалност от втори ред спрямо първичната, в т. ч. и политическа реалност.

По самата си природа само литературният разказ е в състояние да изгради възможния свят като реален, *истински* в собствената вътрешна реалност на литературната фикция.

1.2. *Йероглифът на острова*

И тук, след изчерпването на теоретично-оперативния ангажимент към проблема, дисертацията предприема обширен екскурс, който не бих могъл да определя по-точно от удоволствен – феноменология на острова. (Защо да крия – любимата ми част в целия корпус, най-близо до собствените ми пътешествия в темата.)

Сред всички възможности на географията островът си остава перфектното утопично, херметически затворено в себе си пространство.

Но и свършената *културна хетеротопия*: географията винаги е силно импрегнирана с история и култура. Островът преди всичко е културна метафора – идеалното, обладаващо лабораторна стерилност място на сблъсък и проекция на културни стереотипи.

В историята на Запада този сблъсък има двойствен характер. Той фундаментализира западния („бял”) образ-на-свят (в смисъла на Хайдегеровия *Weltbild*), поставя го в централна, властваща позиция в започващата ера на колониализма, съвпаднала с класическата модерност. И същевременно го редопоставя с множество други образи-на-свят, които географските открития след Колумб непрестанно набавят – една от движещите сили на Просвещението и част от същността му: Америка – първият и най-големият, архетипният остров, Таити, Галапагоските острови като културни метафори, едновременно в своите реални и в своите въображаеми проекции (първите хвърлени непосредствено в географията, предмет на пътеписни и натурфилософски разкази, вторите – в литературната фикция).

Дисертацията прецизно реставрира контекста на откриване на света като географска, семиотично осмислена реалност, без да се бои от далечни смесвания (Чарлз Дарвин – Симеон Идакиев). Но като основна, представителна фигура е избран Бугенвил, чиито свидетелства са онази призма на реалността, през която са фокусирани идеите на Просвещението.

Не ще се въздържа да изтъкна един симпатичен *desoqum* в езика и структурата на дисертацията: тази глава за острова сама е остров в нейния корпус – късче *истинска* „природа” след педантичното броене на дяволите върху върха на иглата в гл. 1.

Ето ни в реалния природен свят, гдето полъх на океански бриз нахлува в косите ни, чуваме шума на прибоя, шепота на палми и ритъма на таитянски танц.

Но не просто темата, а *самият разказ* ни отвежда там, надалеч извън спаружената атмосфера на академичния кабинет. Образно казано, озовали сме се в друго четиво – в етнокултурен пътепис, в приключенски роман.

Буквално сме излезли в географията и в натурфилософския разказ за нея.

А подглавата за Галапагоските острови стои като вметната новела в корпуса на дисертацията – *mise-en-abîme*, който в умалено-концентриран и същевременно метафорично отместен вид фокусира целия проблем. Долавяме прецтракването на дискурса в посока към белетристичното, удоволствието от наивния разказ, който парадоксално остава в хоризонта на теоретичната целесъобразост, избягвайки от нея.

Повествованието се връща към първичното пътешествие, родоначално за литературата и останало си завинаги вградено в нейната същност.

Тази находка в структурата на дисертацията, едновременно хоризонтална и вертикална, композиционна и дискурсивна, ме изпълва с вдъхновение; борхесиански трик, който може да остане и незабелязан от читателя, но ако бъде забелязан, озарява усилието му.

Смятам тази глава за голямата композиционна находка. Тя не само предлага на читателя отдых между строго „философската“ първа глава на Първа част и „литературната“ Втора част – глътка свеж въздух, късче синьо небе, океански полъх... Но тя събира много зони, с които теорията до този момент е спекулирала – събира ги в „живата“ *реалност*, и заедно с това ги превключва в литературен разказ, който борави именно с *реалната* география, за да я отмести в символното – от пътешествията на Джон Мандевил до Борхес и У. Еко, но съвсем не по-малко и всички останали, начело с Марко Поло и Колумб.

Тук, в тази гл. I.2., наистина се струпват множество имена и заглавия. Но техният ред винаги ще си остане безкраен. И така *avant la lettre* се подчертава произволът на онова персонално фокусиране, което предстои във Втора част.

След като надълго и най-вече нашироко ни е говорено за Мелвил и Стивънсън, преходът към Конрад става по-естествен; но Конрад *вече* е контекстуализиран другояче.

...И така, след като е изграден постаментът, иде ред да се постави фигурата върху него. В случая фигурите са три: Конрад, Кафка, Камю. – Три литературни екзамплума, които да покажат как теоретичните постановки реално работят в късномодерната литература на XX век. С оглед на проблема изборът си остава произволен, колкото и логична да е предприетата аргументация. (В реда на една борхесианска класификационна логика не по-малко основание би била началната буква например: К., К., К. Впрочем това е същата класификационна логика на бриколажното „диво мислене“, удостоверена от Леви-Строс, и дали тя не би била по-адекватна спрямо предмета си от линейно-каузалната на „нашата“ модерна наука?)

5. ВТОРА ЧАСТ

П.1. *Конрад*

В линейния разказ на дисертацията Конрад е *превключваща* фигура. Неговата първенстваща позиция не е само хронологическа. Макар че е и такава, тя преди всичко осигурява плавния, естествен, както го нарекох, преход от предходния разказ за Тихия океан, островите и архипелазите, към *собствената ни* политическа актуалност.

От пространствения разгул на географията към модерния клаустрофобизъм на Европа през XX век.

От географското пространство към политическото време на модерната История.

Този преход не е само биографичен, макар че е и такъв, а преди всичко литературен, доколкото творчеството на Конрад, както ни се казва, е строга разделено на два основни дяла: морски сюжети (подразделящи се, от своя страна, на „корабни“ и „малайски“) и политически сюжети, като често те интерферират и тъкмо там резултатите са най-добри: „Сърцето на мрака“ като едно от най-силните разобличения на колониализма, „Ностромо“ като радикална критика на глобалния капитализъм.

Конрад изобщо е видян като кръстопътна фигура. За едрата, магистрална логика на монографията важна преди всичко е позицията му на пресечна точка между литературните традиции на XIX век (британския викториански роман, Флобер,

полския романтизъм) и перспективите на ХХ, от една страна, а от друга – между географския екзотизъм на утопията и модерния политически роман, сред чиито родоначалници е.

Наследник на Мелвил, но и на Флобер, той демонстрира естетическо новаторство, което хвърля сянката си напред в литературата на ХХ век, включително и с уменията си да създава символи. Неговият разказ, казва ни дисертацията, не е наивен миметичен реализъм, а реализъмът на възможни реалности с убедително открити политически идеи, където прозират антропо-социални фигури на машината (с. 184–185). А Хилис Милър отива и по-нататък, до наше време, предполагайки, че ако бе наш съвременник, Конрад не би писал романи, а би правил програми за компютърни игри (с. 187).

Специално внимание – с оглед на предмета си – дисертацията отделя на социално-утопичните идеи на писателя в контекста на техните пространствени локализации, които са предимно тези от репертоара на предходната глава: тихоокеанските острови, Малая, Ю. Америка, и специално на въобразената република Костагуана („Ностромо”), чийто прототип е Панама; но независимо дали става дума за Панамския канал или за минна индустрия, това, за което става дума, е критиката на колониал-империализма. Географският екзотизъм и политическата актуалност са слети по абсолютен начин. Състои се прелокализация на сблъсъка между реален и възможен свят в посока от екзотичните (морски, островни) пространства на ХІХ век към начина, по който колизията ще бъде решавана в литературата на ХХ век.

Едно от радикалните решения предлага прозата на Кафка, следващият герой на дисертацията, следващият екзамплум.

II.2. Кафка

Определянето на неговите специфични „светове” като само логически възможни, но не и социално, може да се приеме само с уговорка относно метафоричната им природа. Устремно ескалиращата бюрократизацията през ХХ век разкрива логическата възможност на „кафкианския” свят именно като „жива” социална реалност. Това е, което го прави толкова важен за всички ни писател, пророк на *собствената ни* реалност.

Специфичното *отрицателно чувство за реалност* (Адорно) прави Кафка един от най-проницателните пророци на ХХ век, когато абсурдът от идея става реалност.

Изхождайки оттук, дисертацията обръща специално внимание върху уникалния метод на писателя за превръщане на абсурда в убедителна *литературна* (възможна) реалност, а именно *оголеният език*: равен стил, педантичен към всекидневното, банализация на кошмарно-фантастичното (Набоков, Стайнър).

Тук, следвайки един подход на Гергана Фъркова, дисертацията често се изкушава и от лингвистични архелогизации на смисъла/смислите, коригирайки отделни преводачески решения. (Частично това се прави и при третия автор – Камю.)

Прозата на Кафка е особено благодатна за контекстуализиране в различни традиции и поетики – от Достоевски до „Швейк” – и дисертацията не пропуска да се възползва от тази възможност, разкривайки способите, чрез които един от най-абсурдните, фантастични „светове” в световната литература успява да зазвучи по толкова реален начин. Да разкрие в символно отместения модус на литературата социалната реалност на ХХ век, изграждайки перфектната метафора на неговите машиноидни тоталитарни образувания от американски, социалистически или националсоциалистически тип (в

общия модус на *Machenschaft* в смисъла на Хайдегер). Нито един писател не представя с езика на литературата по-убедително социополитическата реалност на ХХ век.

Прави впечатление смяната на изследователската тактика при всеки от тримата автори. Докато Конрад е оставен по скоро със себе си (плюс едва неколцина приятели – кореспонденти и съавтори), то социокултурният и литературен фон/контекст около Кафка е далеч по-плътно изграден – свидетелство за непосредствената роля, която *реалният (биографичен) опит* има за творчеството му да е такова, каквото е.

II.3. Камю

Трите „персонални глави” във Втората част са построени различно, имат различна структура, като по този начин на преден план са изтъкнати акценти, специфични за творчеството и социалната роля на всеки от авторите, за връзката на творчествата им с различни външни контексти – реалности, от които творчеството тръгва и се отгласва, за да изгради собствените си възможни светове.

Камю представя един трети етап в разгръщането на сюжета. Но той е важен за него и по други причини. Първо, поради своя пряка, активна политическа ангажираност с епохата (в екзистенциалистското разбиране на това) и творчеството му като израз на тази ангажираност. И второ – като мислител, дипломиран философ, който предпочита да практикува философията си – като произвеждане на идеи – в дискурсивния формат на литературата (убедено отстояваната теза, че който иска да прави философия, трябва да пише романи, където „цялата философия е дадена в образи”).

Едва ли финалната позиция на Камю в разгръщането на сюжета отново се дължи само на външната хронология. Можем да предположим, че истинска причина за това по-скоро е оптимистичната идея за бунта, за съпротивата срещу абсурда на човешкия живот – комай последният изблик на героизъм в западната култура, ако не броим постмодерната инфантилост, която е най-сигурният симптом на старческо оглувяване. Решение, което може да не е кой знае колко оригинално, но е утешително. И разбира се, то завършва по един вътрешно необходим начин литературноизследователския сюжет.

Разгледани са собствено литературните похвати, чрез които писателят изгражда като реалност своите въображаеми светове. А именно – чрез символното им свързване с определени, многократно повтарящи се митологични фигури, чрез концептуализиране на историческата реалност в митологични образи и едри символи.

Такъв символ-място е градът Оран в „Чумата”.

В същия пространствен аспект особено внимание е обърнато на медитеранския код у Камю – Средиземноморието като специфична хетеротопия, която освен културноисторически израз, има за писателя и съвсем личен, съкровен.

Тук в семиотичния модел на творчеството му активно присъства и Алжир като особен, междинен топос – между Европа и Африка, между политическия модус на Историята и извънисторичния на географията: Алжир като място без памет, в което Историята нахлува едва с революцията от 1956.

И с това, едновременно в символния обсег на медитеранското, автобиографичното и политическото, се включва исторически и колониалният сюжет. С този финален реверс към Конрад дисертацията захвапа опашката си, разкривайки стройната промисленост на композиционната си логика.

Ш.4. Подробна аргументация на това е направена във финалната гл. 4 на тази Част втора, преди да се премине към общото Заключение.

Предприет е съпоставителен обзор едновременно в социална и в поетологична перспектива – социалните роли на тримата автори и използваните жанрови модели (съчетание, резултиращо в автентичността на техните авторски гласове).

Открити са и сходства в различни форми на отстраненост спрямо нещо голямо и централно, имащи решаващо значение за творчеството им; или общият факт, че и тримата са поданици на колониални империи.

В по-камерен, но не по-малко важен за творчеството им план са маркирани отделни „тематични засрещания” – общи мотиви, като съдът, вината или самоубийството. (Но е пропусната тук, да вметна, колективната вина на западния бял човек у Конрад – „white man’s burden”, по израза на един друг „колониален” автор от същата епоха.)

Някои от съпоставките, като мотива за канибализма, са сред находките на авторката.

В този финален антропологичен ключ, възникнал вследствие на близкия прочит на тримата автори, изследването прави пореден реверс, връщайки се – на друго равнище – към основната метафора за острова чрез скрита реплика към една от първите саморефлексии на модерния човек – човекът като самотен остров: онтологичната му самота (isolation) е етимологично свързана с острова (insulation) (с. 385).

6. Заключение

И така – дисертацията е първото, струва ми се, цялостно българско изследване на проблем, който досега е бил само частично засяган.

В най-едър план, съобразно структурата на дисертацията, тя, на първо място, разгръща теоретична дискусия за възможностите на литературата да изгражда автономни въображаеми реалности, алтернативи на социополитическата.

И на второ място, показва как тези възможности практически работят в късномодерната западна литература на ХХ век чрез творчеството на трима писатели, много различни помежду си, но по своему важни, стожерни и етапни за нея, за собственото ни онтологично самосъзнание.

Като трети, специфичен акцент в композиционната архитектура и в проблемния обхват на изследването бих отделил главата за метафоричния потенциал на острова като културен топос.

Работата е написана с ерудиция и въображение, чието щастливо съчетание прави четенето ѝ удоволствие.

Пред себе си имаме проникновено, задълбочено изследване на „човешката участ” в епохата на късната модерност през опита на трима от най-проницателните ѝ свидетели.

Изследване, което обогатява съвременната хуманитарна мисъл в България, като съдейства за разтварянето ѝ към много по-едри, глобални контексти.

А в методологически план, бидейки щастливо „общо място” между философската и литературната сфера, то реализира една отколешна моя пристрастност – идеята за неделимата хомогенност на хуманитарното знание.

Още по-интимно казано, за мен бе не само интелектуално, но и емоционално приключение срещата и съпреживяването на този разказ, вълнуващо и обогатяващо.

Като прибавим към това и удовлетворяването на всички формални изисквания, не ми остава друго, освен убедено да гласувам за това на авторката Мая Горчева да ѝ бъде присъдена научната степен „д. н.”, за което тя пледира в настоящата процедура.